Калініченко Олександр Федосійович, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права, навчально-наукового інституту права та психології, Національної академії внутрішніх справ, м.Київ, Україна, https://orcid.org/0009-0006-4480-3894

Kalinichenko Oleksandr, candidate of legal sciences, associate professor, professor of the department of constitutional law, educational and scientific institute of law and psychology, National academy of internal affairs, Kyiv, Ukraine, https://orcid.org/0009-0006-4480-3894

ОСОБЛИВОСТІ КОНТРОЛЮ ЗА РЕАЛІЗАЦІЄЮ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ, СВОБОД ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PECULIARITIES OF CONTROL OVER THE IMPLEMENTATION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS, FREEDOMS AND DUTIES OF A PERSON AND A CITIZEN UNDER MARTIAL LAW

Анотація

Стаття присвячена визначенню концептуальних особливостей здійснення контролю за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. Автором проведено аналіз правових засад здійснення контролю за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. З'ясовано здобутки та прогалини сучасного етапу здійснення контролю за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні . В статті додатково підкреслюється наявність загальної зміни законодавства, с нормативно-правових актів,зниженням рівня формальної визначеності,

наявністю деякої кількості колізій та прогалин з огляду на російсько-українську війну. Саме тому важливим для нашої держави є використання світового досвіду провідних демократичних держав у цій царині. Міжнародні документи універсального та регіонального характеру не тільки закріплюють певний перелік основних прав і свобод особи, але й визначають відповідні механізми щодо контролю за їх реалізацією в країнах-учасницях світового співтовариства. У той же час існування громадянського суспільства і такої, що йому відповідає, демократичної, соціальної та правової держави можливі лише у разі наявності дієвого та ефективного контролю за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

В роботі відпрацьовано теоретико-методологічний та конституційно-правовий підхід під час воєнного стану, щодо забезпечення контролю за реалізацією прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, контроль, реалізація, законодавство, реформи, перехідний період, альтернативна служба.

Abstract

The article is devoted to defining the conceptual features of exercising control over the implementation of constitutional rights, freedoms and duties of a person and a citizen in Ukraine. The author analyzes the legal foundations of control over the implementation of constitutional rights, freedoms and duties of a person and a citizen in Ukraine. The achievements and gaps of the current stage of exercising control over the implementation of constitutional rights, freedoms and duties of a person and a citizen in Ukraine are identified.

The article additionally emphasizes the general transformation of legislation and regulatory legal acts, the reduction of the level of formal certainty, and the presence of certain conflicts and gaps in the legal framework in the context of the

Russian-Ukrainian war. Therefore, it is important for our state to make use of the global experience of leading democratic countries in this field. International instruments of both universal and regional character not only establish a list of fundamental human rights and freedoms, but also define appropriate mechanisms for monitoring their implementation in the member states of the international community.

At the same time, the existence of civil society and a corresponding democratic, social and rule-of-law state is possible only if there is effective and efficient control over the implementation of constitutional rights, freedoms and duties of a person and a citizen.

The paper develops a theoretical-methodological and constitutional-legal approach, under martial law, to ensuring control over the implementation of rights, freedoms and duties of a person and a citizen in Ukraine.

Keywords: civil society, control, implementation, legislation, reforms, transitional period, alternative service.

Вступ. На сучасному етапі розвитку Української держави і суспільства проблема контролю за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина набуває особливого значення. Її сутність полягає у недостатній увазі, яка має їй приділятися як з боку правової науки, так і юридичної практики. А це, у свою чергу, призводить до певних ускладнень в сфері реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, що закріплені в Конституції та законах України. Існуючий розрив між проголошеними в Конституції України правами, свободами та обов'язками людини і громадянина та повсякденною практикою контролю за їх реалізацією можна пояснити тим, що визначальні умови, які характеризують Україну як демократичну, соціальну та правову державу, на сьогодні ще не склалися.

Вирішення подібних завдань, особливо загальносуспільного та/або загальнодержавного значення, у свою чергу, потребують здійснення ефективного контролю за їх реалізацією. Важливість подібних дій завжди посилюється в перехідні періоди, коли відбуваються реформи у суспільстві і державі. Україна сьогодні переживає саме такий період у своєму історичному розвитку і нажаль не реформи, а російсько-українську війну[1,с.10]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний етап розвитку правової науки характеризується формуванням нових поглядів на окремі юридичні аспекти контролю за реалізацією прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, орієнтованих на формування в країні реальних можливостей для всебічного, гармонійного і повного задоволення визначених міжнародними нормами та національним законодавством потреб і бажань особи. Вагомий внесок у цей процес внесли вчені О.Ф. Андрійко, С.В. Денисюк, М.С. Кельман, О.О. Майданник, О.В. Пушкіна, К.М. Волинка, А.О. Замченко, І.О. Ієрусалімова, О.П. Полинець, Є.М. Попович, І.І. Сіліч, В.В. Тароєва, С.В. Шестак, В.С. Шестак, О.О. Яковенко та ін.

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина, гарантії їх реалізації є однією з найактуальніших і найдосліджуваніших тем в науці конституційного права. Попри це важливо проаналізувати можливість реалізації прав і свобод особи в умовах реального воєнного стану та воєнних дій [2].

Мета статті. Здійснення конституційно-правового огляду контролю за реалізації прав, свобод та обов'язків особи в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Основний Закон України містить широкий каталог прав і свобод особи, а також гарантії їх реалізації. Зокрема, ст. 22 закріплює, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів

не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Однак, сама Конституція встановлює винятки щодо можливості реалізації людиною прав і свобод в певних випадках.

Інститут контролю і є одним із інструментів свідомого досягнення поточних і перспективних цілей у процесі становлення в Україні громадянського суспільства. Він має статус істотного чинника ефективності управлінських рішень, котрі приймаються на загальнодержавному рівні і є необхідною умовою для їх реального виконання, в т.ч. і щодо ефективної реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

В п. 9 «Перехідних положень» Конституції України від 28 червня 1996 р. сформульовано положення про необхідність прийняття законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів [2].

Проте вирішення проблеми контролю за ефективністю реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина повинно розпочатися, насамперед, з визначення загальнотеоретичних уявлень щодо інституту контролю як феномену правової системи, оновлення змісту доктринальних суджень про нього з урахуванням Українських реалій.

У «Великому енциклопедичному юридичному словнику» зазначено, що «державний контроль – одна з основних функцій державних органів. Державний контроль дає змогу отримувати достовірну і об'єктивну інформацію про фактичний стан справ на підконтрольному об'єкті, про стан виконання законів і державної дисципліни, про хід виконання відповідних рішень і рекомендацій; вживати оперативні заходи щодо запобігання, виявлення та припинення дій, що суперечать встановленим державою нормам. Державний контроль може бути основним видом діяльності або ж мати допоміжне значення. Залежно від суб'єктів, сфери діяльності та деяких інших ознак виділяються такі види державного контролю: парламентський

контроль, контроль, що здійснюється органами виконавчої влади, судовий контроль. За обсягом та змістом державний контроль поділяють на загальний (здійснюється всебічний контроль за діяльністю органу) і спеціальний (митний, санітарно-епідемологічний, екологічний, фінансовий, банківський, податковий тощо). Крім того, державний контроль може бути відомчий і надвідомчий» [3,с.173]. Можна відзначити, що всі названі суб'єкти контролю та відповідні обсяги його здійснення стосуються, в тій чи іншій мірі, і реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Подібне тлумачення є і в Юридичній енциклопедії: «контроль (франц. controle – перевірка, від старофранц. contre-role – список, що має дублікат для перевірки) – перевірка виконання законів, рішень тощо. Є однією з найважливіших функцій державного управління. За об'єктами, суб'єктами і сферами поділяється на державний, відомчий, надвідомчий, виробничій та інші види контролю» [4,с. 323].

Ще більш конкретно про це йдеться у «Міжнародній поліцейській енциклопедії», де зазначається, що «контроль над владою – гарантія захисту прав та свобод особистості (законність). Звідси найважливішою умовою реалізації прав і свобод є створення механізму твердого контролю суспільства за діяльністю представників влади на всіх її рівнях. Особливо це стосується представників влади. За сучасних умов, коли адміністративно-командна та бюрократична системи управління вже зруйновані, а нові демократичні інститути контролю за діяльністю органів влади ще не створені або неефективні, державний апарат у цілому, як і його окремі представники зокрема, виявився безконтрольним, що і призвело до масових зловживань владними повноваженнями» [5,с. 431-432].

Процес розбудови Української держави впливає на всі елементи механізму державної влади. Цей вплив позначається і на розумінні інституту контролю, і практики застосування контрольної діяльності органів державної

влади відносно забезпечення прав і свобод особи. Подібний контроль повинен розглядатися як явище, якому притаманні різноманітні аспекти прояву, а не зводитись лише до фіксації, реєстрації та обліку заяв, скарг та/або звернень фізичних і юридичних осіб. Призначення контролю за реалізацією прав, свобод та обов'язків людини і громадянина має проявлятися у виявленні фактичного стану справ у різних сферах суспільного життя. Це має здійснюватися з метою отримання об'єктивної інформації щодо реального стану суспільних відносин, виконання прийнятих рішень про відповідність діяльності державних органів поставленим завданням, у т.ч. дотриманні ними законності. Контроль дозволяє отримати значний обсяг інформації, аналіз якої допомагає знайти найбільш логічні та оптимальні шляхи підвищення ефективності реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Тому, контроль у загальному його розумінні, це об'єктивно зумовлена, системна, свідомо-вольова діяльність державних або ж недержавних органів, їх посадових та службових осіб, яка полягає у спостереженні, аналізі та перевірці об'єктів контролю, що спрямована на виявлення, запобігання та припинення дій, які суперечать встановленим правовими нормами, правилам і стандартам. Ґрунтуючись на даному понятті, ми можемо визначитись з ознаками контролю:

- він є об'єктивно зумовленим, тобто таким, наявність і реалізація якого детермінується закономірностями соціального суспільного життя;

- він має здійснюватися системно, тобто цілеспрямовано, послідовно і тільки у цьому випадку буде ефективним;

- здійснення контролю полягає у свідомо-вольових діяннях відповідних суб'єктів щодо запровадження, збереження, зміни або спрямування певного державно-правового режиму суспільних відносинах;

- контроль може здійснюватися державними та недержавними органами, їх посадовими та службовими особами;

- його сутність полягає у спостереженні, аналізі та перевірці об'єктів контролю;

- він спрямований на виявлення, запобігання та припинення дій, які суперечать встановленим правовими нормами, правилам і стандартам;

- діяльність органів, що здійснюють контроль ґрунтується на нормативно-правових актах.

Тільки враховуючи усе вищевикладене, можна сформулювати визначення контролю за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні.

Отже, ***контроль*** за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні – це об'єктивно зумовлена, системна, свідомо-вольова діяльність державних або ж недержавних органів, їх посадових та службових, фізичних і юридичних осіб, яка полягає у спостереженні, аналізі та перевірці процесу фактичного втілення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина у суспільних, соціальних відносинах, що спрямована на виявлення, запобігання та припинення дій, які суперечать встановленим правовими нормами, загальнолюдським цінностям та благам.

Контрольними механізмами за реалізацією прав і свобод в Україні під час воєнного стану є парламентський контроль (Омбудсмен), судовий захист, звернення до ЄСПЛ та діяльність правоохоронних органів. Вони спрямовані на запобігання свавіллю та забезпечення дотримання правових норм, попри законні обмеження, введені через збройну агресію.

Основні контрольні механізми:

- *Парламентський контроль***.**
- *Судовий контроль***.**

- *Міжнародні механізми.*
- *Діяльність правоохоронних органів.*

Особливості в умовах воєнного стану:

- Органи державної влади зобов'язані діяти виключно в межах, визначених Законом України "Про правовий режим воєнного стану".
- Збройні сили та інші формування не можуть бути використані для незаконного обмеження прав громадян.
- Держава має забезпечити право на правову допомогу навіть при обмеженні інших прав. Держава, незважаючи на війну, повинна створювати ефективні механізми для запобігання зловживанням, оскільки порушення прав є неприпустимим, а будь-які обмеження повинні бути обґрунтованими та тимчасовими.
- реалізація прав і свобод особи в умовах воєнного стану [6,с.72].

Так, відповідно до ст. 64 Основного Закону України в умовах воєнного та надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод особи. У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року Законом України був затверджений Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». Указ передбачає, що тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану. У зв’язку з триваючою широкомасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України 17 травня 2022 року Президент України прийняв Указ№341/2022 «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» з 25 травня 2022 року строком на 90 діб, який був затверджений парламентом

України 22 травня 2022 року. Відповідно до Закону України від 12 травня 2005 року «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній 70 цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Серед заходів, що стосуються регулювання прав і свобод, зокрема їх реалізації, Закон вбачає за можливе: запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб; примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка; запроваджувати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлювати спеціальний режим світломаскування; встановлювати особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів; забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; встановлювати заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця

проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; забороняти торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі; забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку у Міністерстві оборони України, Службі безпеки України чи Службі зовнішньої розвідки України, змінювати місце проживання (місце перебування) без дозволу військового комісара або керівника відповідного органу Служби безпеки України чи Служби зовнішньої розвідки 71 України; обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби; встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність та ін. (ст. 8). А з вищезазначених Указів Президента випливає допустимість обмеження таких конституційних прав і свобод особи, як: недоторканність житла; таємниця листування та телефонних розмов; втручання в особисте і сімейне життя; свобода думки і слова, вільне вираження своїх переконань; право на працю; право на підприємницьку діяльність; право на освіту[6].

Висновки. Отже, в період дії воєнного стану доводиться здебільшого говорити не про реалізацію прав і свобод, а констатувати обмеження такої реалізації.

Вирішення подібних завдань, особливо загальносуспільного та/або загальнодержавного значення, у свою чергу, потребують здійснення ефективного контролю за їх реалізацією. Важливість подібних дій завжди посилюється в перехідні періоди, коли відбуваються реформи у суспільстві і державі. Україна сьогодні переживає саме такий період у своєму історичному розвитку і нажаль не реформи, а російсько-українську війну.

Список використаних джерел

1.Калініченко О.Ф. Актуальні дослідження методології пізнання, щодо реалізації конституційних прав, свобод та обов’язків людини /Міжнародна

наукова інтернет-конференція «Актуальні дослідження правові та історичної науки». Випуск-54, 12-13 жовтня 2023р. AKADEMIA NAUK STOSOWANYCH, Україна, Тернопіль-Польща, Ополе 2023, С.10-14. www. Lex-line.com.ua

2. Калініченко О.Ф. Контроль за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 29 травня 2014. Національна академія внутрішніх справ: ДП-680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 №389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 03. 08. 2022).

4.Лукич Р. Методологія права. М. : Прогрес, 1981.

5.Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник.-3-тє вид., стер. / В.М. Шейко, Н.М. Кушнаренко-К. : Знання-Прес. 2003. — 295 с.

6.Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України №64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 03. 08. 2022).

7.Конституція України від 28 червня 1996 р.: чинне законодавство з урахуванням останніх змін в редакції станом на 01. 09. 2021 р. Видавництво ТОВ «ВВП НОТІС» м. Суми. www.notis l.com.ua

References

1. Kalinichenko, O. F. (2023). *Aktualni doslidzhennia metodolohii piznannia shchodo realizatsii konstytutsiinykh prav, svobod ta obov'iazkiv liudyny* [Current research on the methodology of cognition regarding the implementation of constitutional rights, freedoms and duties of a person]. In *Proceedings of the*

International Scientific Internet Conference "Current Research in Legal and Historical Science" (Issue 54, pp. 10–14). Ternopil–Opole: Akademia Nauk Stosowanych. Available at: http://www.lex-line.com.ua (accessed 3 August 2022).

2. Kalinichenko, O. F. (2014). *Kontrol za realizatsiieiu konstytutsiinykh prav, svobod ta obov'iazkiv liudyny i hromadianyna v Ukraini* [Control over the implementation of constitutional rights, freedoms and duties of a person and a citizen in Ukraine]. Extended abstract of PhD dissertation in Law. Kyiv: National Academy of Internal Affairs.

3. Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" No. 389-VIII of 12 May 2015. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (accessed 3 August 2022).

4. Lukich, R. (1981). *Metodologiia prava* [Methodology of Law]. Moscow: Progress.

5. Sheiko, V. M., & Kushnarenko, N. M. (2003). *Orhanizatsiia ta metodyka naukovo-doslidnytskoi diialnosti* [Organization and methodology of research activity]. 3rd ed. Kyiv: Znannia-Pres.

6. Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine" No. 64/2022 of 24 February 2022. Available at: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (accessed 3 August 2022).

7. Constitution of Ukraine (1996). Law of Ukraine No. 254k/96-VR of 28 June 1996 (as amended). Sumy: VVP NOTIS Publishing House. Available at: http://www.notis.com.ua (accessed 3 August 2022).